

PRZEGLĄDY BADAŃ

ROMUALD WOJNA

NOWA POLITYKA EKONOMICZNA (NEP) W RADZIECKICH
BADANIACH HISTORYCZNYCH LAT SIEDEMDZIESIĄTYCH

Problem Nepu zawsze interesował sporą liczbę badaczy radzieckich. Jest to oczywiście, gdyż okres ten łączy w sobie wiele aspektów; można go badać pod kątem roli, jaką okres ten odegrał w dziejach ZSRR, albo wydobyć teoretyczne perspektywy współistnienia układu kapitalistycznego i socjalistycznego w ramach państwowości radzieckiej. Mimo to — jak dotąd — ilość prac poświęconych Nepowi nie jest zbyt wielka.

W historiografii radzieckiej wątek Nepu pojawił się już w latach dwudziestych. Wydano wówczas kilka dzieł ambitnych, m. in. M. Łarina, W. Sarabjanowa lub też zbiór poświęcony socjalistycznym przemianom w rolnictwie¹. W latach trzydziestych i czterdziestych prac tak poważnych nie publikowano, być może także ze względu na osobliwości polityczne owego okresu. Wyróżnić należy natomiast rok 1954, kiedy to pojawiły się jednocześnie dwa interesujące dzieła E. Gienkinej i M. Mamaja, a wkrótce po nich wystąpili z doskonale udokumentowanymi dziełami P. Laszczenko, S. Strumilin i I. Brin².

Owocne okazały się lata sześćdziesiąte, kiedy to m. in. ukazała się pierwsza chyba dojrzała próba całościowego opracowania „klasycznego” Nepu w gospodarce radzieckiej³. Ogromną popularność ze względu na bogactwo zawartej w nich problematyki zyskały sobie monografie I. Trifonowa oraz Ju. Polakowa⁴. Obie one poruszały się przede wszystkim w kręgu spraw chłopskich, ale też były to sprawy najwyższej wówczas rangi, najbardziej obchodzące i społeczeństwo, i władze radzieckie.

Sporo materiału znajduje się także w pracach rozpatrujących inne kwestie; poza tym rośnie literatura dotycząca Nepu w poszczególnych republikach, rejonach, obwodach. Wzbogaca ona badania ogólne, a nieraz skłania do weryfikacji ustalonych uprzednio, a niepełnych, jak się okazuje, twierdzeń. Przykładowo tylko wymienić tu można nazwiska R. Ch. Aminowej, I. W. Czernenki, G. F. Dachszlejgiera, Ju. N. Klimowa, W. L. Soskina, W. P. Szerstobitowa.

¹ M. Łarin, *Czastnyj kapital w SSSR*. Moskwa-Leningrad 1927; W. N. Sarabjanow, *Osnownyje problemy nepa. Plan, riegulirowanije, stichija*. Moskwa-Leningrad 1926; K woprosu o socjalisticeskom pieriestrojstwie sielskogo choziajstwa. *Matierialy issledowanija NK RKI SSSR*. Moskwa-Leningrad 1928.

² E. B. Gienkina, *Pieriechod Sowietskogo gosudarstwa k nowoj ekonomiczeskoj politikie (1921-1922)*. Moskwa 1954; N. P. Mamaj, *Kommunisticeskaja partija w bor'bie za idiejno-politiceskoje wospitanije mass w pierwyje gody nepa*. Moskwa 1954; P. I. Laszczenko, *Istorija narodnogo choziajstwa SSSR*, t. III. Moskwa 1956; S. G. Strumilin, *Statistiko-ekonomiczeskije oczerki*. Moskwa 1958; I. Brin, *Gosudarstwiennyj kapitalizm w SSSR w pieriechodnyj pieriod ot kapitalizma k socyjalizmu*. Irkutsk 1959.

³ *Sowietskoje narodnoje choziajstwo w 1921-1925 gg.* Moskwa 1960.

⁴ I. J. Trifonow, *Oczerki istorii klassowej bor'by w SSSR w gody nepa (1921-1937 gg.)*. Moskwa 1960; tegoż, *Klasy i klassowaja bor'ba w SSSR w naczale nepa (1921-1923 gg.)*, Leningrad, cz. 1-2, 1964-1969; J. A. Polakow, *Pieriechod k nepu i sowietskoje krestjanstwo*. Moskwa 1967.

W ostatnich latach dwaj badacze radzieccy wystąpili z solidnymi monografiami o czasach poprzedzających Nep⁵. Książka Gimpelzona o komunizmie wojennym — jak zazwyczaj u tego badacza — ma imponującą podbudowę materiałową i stanowi wyborne wprowadzenie do Nepu. Z kolei dzieło Siemanowa o wydarzeniach kronsztadzkich dotyka już bezpośrednio spraw nowej polityki ekonomicznej. Autor bowiem nie tylko zobrazował sam przebieg powstania, ale naszkicował też sytuację ogólną, trudności z których się ono narodziło (chodzi głównie o rozdział „Sytuacja w Piotrogradzie wiosną 1921 r.”).

Na przełomie lat 1920/1921 nastąpiło dramatyczne spiętrzenie trudności wewnętrznych w Rosji Radzieckiej, głównie gospodarczych: kryzys paliwowy, inflacja, głód, brak surowców przemysłowych. Brakowało opału do ogrzewania mieszkań, odzieży, obuwia, artykuły spożywcze osiągały coraz wyższe ceny i stawały się niedostępne przeciętnemu obywatelowi. Na przykład chleb żytni kosztował we wrześniu 1920 r. 370 rubli za funt (1 funt = 409,5 g), w grudniu — 495 rubli, w lutym 1921 r. — 1515, w marcu zaś już 2625 rubli⁶. Gdy wreszcie ze względu na brak surowców i paliwa zaczęto zamykać fabryki, w Piotrogradzie wytworzyła się sytuacja pełna napięcia. Nie umiało jej opanować tamtejsze kierownictwo partyjne, tym bardziej, że stojący na czele piotrogradzkiej organizacji RKP(b) Grzegorz Zinowjew w tym czasie najczęściej przebywał poza byłą stolicą⁷.

Sam przebieg tzw. buntu kronsztadzkiego jest na ogół dobrze opracowany. Wspomniana monografia Siemanowa dorzuca niejedną mało znany szczegół; zaopatrzona też została w czternaście załączników: po raz pierwszy publikowane dokumenty natury wojskowej⁸. Zawierają one niekiedy zaskakujące spostrzeżenia, jak np. w sprawozdaniu jednego z dowódców batalionów szturmujących twierdzę: „Nieprzyjacielskie karabiny maszynowe ujawniały się wszędzie: w suterenach, w mieszkaniach, na strychach i na dachach, ale mimo to, przyczyniały mało szkód, widocznie wskutek zamieszania wroga”⁹.

Dotykamy tu pośrednio ważnego zagadnienia: braku woli walki u buntowników. Co do tego świadkowie wydarzeń nie mieli wątpliwości, jak też co do politycznej naiwności i nieskuteczności hasła „Rady — bez bolszewików”¹⁰. Na samym początku buntownicy pewni byli odzewu wydarzeń kronsztadzkich w całej Rosji, tymczasem musieli jednak walczyć samotnie, a to nie pozostało bez wpływu na ich postawę.

Wstrząs kronsztadzki skłonił władze radzieckie do możliwie szybkiego zajęcia się uzdrowieniem, tzn. normalizacją sytuacji wewnętrznej. Rychło też się okazało, iż wystarczą w tym celu środki administracyjne. Już pierwsze zarządzenia wprowadzane w ramach systemu Nepu poważnie uspokoiły społeczeństwo, przede wszystkim zaś wieś. Głównie chodziło tu o dekret z 21 marca 1921 r. Ogólnorosyjskiego Centralnego Komitetu Wykonawczego rad, wprowadzający podatek naturalny (na mocy odnośnej uchwały I Zjazdu RKP(b) z 15 marca)¹¹.

Początek ery Nepu nie budzi na ogół wątpliwości. Zupełnie inaczej rzecz się ma z periodyzacją całego tego okresu, a zwłaszcza datą końcową. Zdania są tu podzielone, przytacza się poważne argumenty na rzecz stanowisk sprzecznych. Jak

⁵ J. G. Gimpelson, „*Wojennyj kommunizm*”: *politika, praktika, ideologija*. Moskwa 1973; S. N. Siemanow, *Likwidacyja antisowieckiego kronsztadzkiego miecieza 1921 goda*. Moskwa 1973.

⁶ Ibidem, s. 34.

⁷ Ibidem, s. 39-40.

⁸ *Priloženije. Dokumenty i materialy*. Ibidem, s. 193-227.

⁹ Ibidem, s. 212.

¹⁰ Por. T. Parczewski, *Kronsztadt na tle rewolucji rosyjskiej*. Warszawa 1935, s. 139-141, 143.

¹¹ *Rieszenija partii i prawitelstwa po choziajstwiennym woprosam w piati tomach*, t. 1. Moskwa 1967, s. 200-202, 212-214. Por. też K. F. Sztiepa, *Rieszenija diesiatogo sjezda RKP(b) o pieriechodie k nepu* [w:] *Leninskoje uczenije o nepie i jego miezdunarodnoje znaczenije*. Moskwa 1973, s. 36-39.

się wydaje, wspólnym mianownikiem, co do którego nikt już nie wyraża wątpliwości jest fakt trwania Nepu aż do późnych lat trzydziestych. Pod tym względem interesujące są rozważania W. Kuźmina, który zajmował się m. in. treścią i periodyzacją Nepu. Okres ów lokuje on zdecydowanie w latach 1921-1937, podobnie zresztą jak wielu innych badaczy¹². Tak więc w stosunku do dawnych ustaleń nastąpiło przesunięcie granicy istnienia Nepu o kilka lat, gdyż niegdyś, zgodnie z formułą zatwierdzoną przez Stalina, za datę końcową uznawano podsumowanie wyników Nepu na XVII Zjeździe WKP(b) (1934 r.)¹³. Ale nie zmieniła się definicja istoty Nepu, jako ekonomicznej polityki partii komunistycznej i państwa radzieckiego w okresie przejściowym od kapitalizmu do socjalizmu¹⁴. Polityka ta, realizowana w stosunkowo długim i kontrowersyjnym — z różnych powodów — okresie, zmieniła niekiedy swe oblicze, choć główne zasady i zadania pozostawały niezmienione, przy płynności ich wzajemnych relacji.

W momencie wprowadzenia Nepu, w Rosji Radzieckiej istniały następujące społeczne i ekonomiczne układy: patriarchalny (gospodarka patriarchalna, w pewnym stopniu identyczna z naturalną), drobnotowarowy (gospodarka chłopska i rzemieślnicza), kapitalizm prywatny, kapitalizm państwowy i ostatni, socjalistyczny. Właśnie walka ekonomiczna między nimi miała rozwinąć wszechstronnie gospodarkę państwa i doprowadzić do stopniowego obumierania wszystkich innych układów, poza socjalistycznym.

W latach odbudowy gospodarczej (1921-1925) główny nacisk położono na uładzenie łączności rynkowej układu socjalistycznego z drobnotowarowym (chłopskim), na podstawie przewagi tego pierwszego, natomiast sektor kapitalizmu prywatnego „zgrywano” z sektorem kapitalizmu państwowego, również przy zachowaniu przewagi tego ostatniego, kontrolowanego w pełni przez władze państwa radzieckiego. Następny okres, zwany latami uprzemysłowienia socjalistycznego, tradycyjnie wiąże się z latami 1926-1928, choć — naturalnie — był to w istocie zaledwie początek rozbudowy przemysłowej potęgi ZSRR. W związku z tym wynikała konieczność ustanowienia prawidłowych stosunków wzajemnych miasta i wsi, przemysłu i rolnictwa. Tu zatem spotykamy ogromny, złożony węzeł problemów masowej kolektywizacji wsi. Łączność wsi z miastem zaczyna się realizować przez kołchozy i sowchozy, stacje maszynowo-traktorowe i kontraktacje. Zwycięstwo systemu kołchozowego na wsi spowodowało zdecydowane wysunięcie się na plan pierwszy sektora socjalistycznego, ustalenie się zasad planowania gospodarczego¹⁵.

Tak więc, gdy Nep dobiegł końca, nie zmarł on bezpotomnie i nagle, „należy widzieć związki następstwa między Nepem i ekonomiczną polityką zwycięskiego socjalizmu”¹⁶. Jest to oczywiste, choć sam koniec Nepu — jak już wyżej zaznaczono — wywołuje pewne kontrowersje. Część badaczy powołuje się na odmienną sytuację i zasad realizowanych w latach dwudziestych i trzydziestych przez państwo radzieckie. We wnioskach dystansują się oni od rozważań snutych na ten temat na Zachodzie, ale podnoszą potrzebę dalszej pracy nad problemem Nepu:

¹² W. I. Kuźmin, *Problemy nepa w pieriod socyjalistycznej rekonstrukcji narodnego choziajstwa* [w:] *Istoriczeskoje znaczenie nowoj ekonomiczeskoj politiki (w swiazi s 50-letijem pieriechoda k nepu) Wsiesojuznaja siessija. Materialy obsuźdienia*, wyp. 1. Moskwa 1971, s. 23; M. S. Atlas, *Suszcznost' nepa i jego miesto w leninskom planie postrojienija socyjalizma* [w:] *Leninskoje uczenie o nepie i jego mieźdunarodnoje znaczenie*, s. 25-26; I. A. Gładkow, *Postrojienije socyjalizma — gławnaja stratiegičeskaja zadacza nepa*. Ibidem, s. 28-36.

¹³ Por. *Historia Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików)*. Krótki kurs. Warszawa 1949, s. 362-363.

¹⁴ Por. *Istorija Kommunistycznej Partii Sowieckiego Sojuza w szesti tomach*, t. IV, kn. 1. Moskwa 1970, s. 69.

¹⁵ W. I. Kuźmin, *NEP i socyjalistyczna diekonstrukcja narodnego choziajstwa* [w:] *Nowaja ekonomiczeskaja politika. Woprosy teorii i istorii*. Moskwa 1974, s. 22-26.

¹⁶ Ibidem, s. 35.

o ile np. masowa kolektywizacja mieści się jeszcze w Nepie, czy nie jest faktem wybiegającym już poza cele nepowskie?¹⁷ Inni badacze, przeciwnie, dowodzą, iż kolektywizacja jest integralną częścią Nepu, albo też, że trudno mówić — bez dużych zastrzeżeń — o Nepie po 1933 roku¹⁸.

Wspomniany Kuźmin rozważał wszechstronnie kwestię końca Nepu i wyciągnął szereg wzajemnie powiązanych wniosków: koniec Nepu — stwierdza — nie był aktem jednostronnym ani powolnym procesem ewolucji, lecz procesem wszechstronnym, rewolucyjnym, całkowicie spójnym z walką klasową i dlatego kończył się wraz z przewyciężeniem sprzeczności klasowych¹⁹.

Jeszcze w maju 1921 r. uczestnicy X Ogólnorosyjskiej Konferencji RKP(b) stwierdzili co następuje w rezolucji w sprawie polityki ekonomicznej (projekt wyszedł spod pióra Lenina): „Za podstawową dźwignię nowej polityki ekonomicznej uznana zostaje wymiana towarowa. Prawidłowe stosunki wzajemne między proletariatem a chłopstwem, stworzenie całkowicie trwałej formy ekonomicznego sojuszu obu tych klas na okres przejścia od kapitalizmu są niemożliwe bez ustanowienia systematycznej wymiany towarowej lub wymiany produktów między przemysłem a rolnictwem”²⁰.

Jak z tego wynika, wybitne miejsce zająć miała polityka realizowana w stosunku do wsi. Temu problemowi udzielili sporo uwagi badacze radzieccy. Wyróżniono trzy etapy Nepu na wsi: 1) od wiosny do jesieni 1921 r. — wprowadzenie podatku aprowizacyjnego, wymiana towarowa między socjalistycznym przemysłem i gospodarką chłopską na skalę państwową oraz swobodny obrót towarowy w terenie; 2) od jesieni 1921 r. — powszechne przejście wsi od systemu wymiany do systemu kupno-sprzedaż, wzrost roli handlu; 3) od 1923 r. — etap związany z planem spółdzielczym, pokierowanie przemian bezpośrednio ku uspołdzielczeniu wsi²¹.

Cała strategia państwa radzieckiego polegała tu na wykorzystaniu tej prawdy, że gospodarka drobnotwarowa (chłopska) nie może się rozwijać bez rynku, bez handlu, lecz swobodny handel prowadzi ponownie do rozwarstwienia wsi. Dlatego to właśnie nie malała, ale wzrastała z latami liczba zagród mało- i bezrolnych oraz bogatych, zaostrzała się wraz z tym walka klasowa na wsi. Chłoptwo coraz wyraźniej dostrzegało, iż niewiele mu daje na dłuższą metę użytkowanie ziemi według norm pracy (wyrównawcze), jednocześnie zaś coraz więcej zagród uczestniczyło w ruchu spółdzielczym typu niekołchozowego²². Tu też powstaje zawężenie przeróżnych czynników, określające konieczność takiego a nie innego — chodzi o kierunek ogólny przemian, nie zaś formy szczegółowe realizacji — dalszego rozwoju i przebudowy wsi. Ale przebudowa taka nie była czymś prostym. Przeplatanie się wpływów kilku układów społecznych powodowało liczne trudności w prawidłowym procesie przemian wsi radzieckiej w latach dwudziestych. W tym też, w różnorodności dróg tkwiły zasadzki zmagania układu socjalistycznego z kapitalistycznym i ta różnorodność dróg jest cechą szczególną ogólnej drogi

¹⁷ Por. np. J. A. Moszkow, *K woprosu o zaključitielnom etapie nepa* [w:] *Istoričeskoje značenieje nowoj ekonomičeskoj politiki*, wyp. 1, s. 94-95; A. A. Barsow, *Nep i wyrówniwanije ekonomičeskich otnoszenij mieždu gorodom i dieriewniej* [w:] *Nowaja ekonomičeskaja politika. Woprosy teorii i istorii*, s. 104-105.

¹⁸ A. F. Czmyga, *Nep i kołchoznoje stroitelstwo*. Ibidem, s. 131; M. A. Wyłcan, *K woprosu o charakterie ekonomičeskich otnoszenij goroda i dieriewni w nacziale 30-ch godow*. Ibidem, s. 108.

¹⁹ Kuźmin, *Problemy nepa...*, s. 22-23. Por. też *Istoričeskiej opyt KPSS w osuščestwlenii nowoj ekonomičeskoj politiki*. Moskwa 1972, s. 298-299.

²⁰ *Komunistyczna Partia Związku Radzieckiego w rezolucjach i uchwałach zjazdów, konferencyj i posiedzeń plenarnych KC*, cz. I. Warszawa 1956, s. 658.

²¹ W. G. Wienzer, *Nep i kolektywizacyja křiśćjanskogo choziajstwa* [w:] *Lenin-skoje učenje o nepie i jego mieždunarodnoje značenieje*, s. 150-153.

²² Ibidem, s. 151, 156-163.

rozwojowej wsi radzieckiej w okresie przejściowym od kapitalizmu do socjalizmu²³.

Wśród bardzo wielu problemów, których wszystkich nie sposób tu poruszyć ani nawet wymienić, dwa wydają się być ważne, określają bowiem sposób realizacji Nepu i po części jego istotę: jest to sprawa pociągnięć administracyjnych, ograniczeń nakładanych przez państwo na elementy kapitalistyczne oraz zagadnienie handlu.

Problem ograniczeń administracyjnych wymaga jednak naświetlenia najpierw innego: praworządności rewolucyjnej. W latach wojny domowej pod tym względem sporo zaniedbano, do działalności organów sprawiedliwości wkrađło się wiele przeięć, nawet tak oddani sprawie i doświadczeni działacze jak Marcin Laciś (Jan Sudrabs) nie ustrzegli się błędów i to nieraz poważnych. Nep jednak — podkreśla się w literaturze radzieckiej — wymagał przywrócenia zasady nietykalności osobistej, bez tego bowiem mowy nie było o przyciągnięciu kapitału prywatnego do operacji gospodarczych, sama zaś demokracja radziecka okazała się zainteresowana w tym również²⁴. Toteż rozpoczęła się wielka praca w dziele opracowania nowych ustaw, ujęcia zjawisk społecznych i ekonomicznych w reguły prawne i to z możliwie precyzyjnie sformułowanego klasowego punktu widzenia.

Polityka ograniczania dążeń do wyzysku była obliczona na hamowanie wzrostu elementów kapitalistycznych, zmniejszenie potencjalnych możliwości wyzysku oraz szykowanie warunków do likwidacji nowej burżuazji, była więc jednym ze środków wiodących do celu głównego: budowy społeczeństwa socjalistycznego²⁵. Integralną część polityki ograniczania nowej burżuazji stanowiły akcje kontroli, sprawowane przez odpowiednie instytucje państwowe i powoływane z inicjatywy robotników komórki społeczne, m. in. działające z ramienia związków zawodowych. Wymowne mogą tu być liczby: w 1922 r. przed sądem stanęło 16% właścicieli przedsiębiorstw skontrolowanych, w 1923 r. już 40%, a w samym Piotrogradzie w pierwszym półroczu 1923 r. gubernialny wydział pracy wszczął ponad 2,5 tys. procesów karnych przeciw przedsiębiorcom prywatnym²⁶. W latach 1923-1924 z Moskwy, Leningradu, Rostowa oraz innych dużych miast usunięto kilka tysięcy spekulantów, waluciarzy, lichwiarzy, działacze „czarnorynkowych”, jednocześnie nakładano podatki i domiary na „nepmanów” (np. w Leningradzie w okresie od kwietnia do września 1924 r. zwiększono domiary handlarzom o 300-400%), obcięto całkowicie możliwość udzielania kredytów państwowych sektorom innym niż socjalistyczny i spółdzielczy²⁷. Te pociągnięcia — i inne, o podobnym charakterze — doprowadziły do krachu znacznej liczby przedsiębiorstw prywatnych, w poważnym stopniu uszczupliły stan posiadania „nepmanów” w miastach.

Ogromnie trudna okazała się natomiast walka z handlem prywatnym i to z różnych względów. Przyczyną zasadniczą była ówczesna słabość i nieruchliwość państwowej i spółdzielczej sieci handlowej, przeróżne machinacje i zjawiska zgoła patologiczne na ogromną skalę. Oto bowiem choćby przykład kontrabandy, przypiływu i odpływu olbrzymich ilości towarów poza wszelką kontrolą organów handlu wewnętrznego i zagranicznego. Według oceny Komisji Centralnej do Walki z Kontrabandą (z 7 grudnia 1922 r.) kontrabanda przez granicę zachodnią (głównie z Polską) i na południu drogą morską przewyższała absolutnie ilość towarów przy-

²³ W. P. Daniłow, *Socjalno-ekonomiczeskije układy w sowietskoj dokołchoznoj dieriewnie: ich sootnoszenije i wzaimodiejstwije* [w:] *Nowaja ekonomiczeskaja politika. Woprosy teorii i istorii*, s. 77-79.

²⁴ W. M. Kuricyń, *Pieriechod k nepu i riewolucyjonnaja zakonnost'*. Moskwa 1972, s. 94-95.

²⁵ I. J. Trifonow, *Likwidacyja ekspluatatorskich klassow w SSSR*. Moskwa 1975, s. 197.

²⁶ Ibidem, s. 199-200, 202.

²⁷ Ibidem, s. 203.

wożonych legalnie²⁸. Sygnałem alarmowym były też wyniki lustracji dokonanej przez Komisariat Ludowy Handlu Wewnętrzznego w 26 guberniach wiosną 1923 r. Okazało się, że 80% handlu wiejskiego znajduje się w rękach prywatnych, a stan ten zaczął się zmieniać dopiero od uchwały z 21 czerwca 1923 r. Rady Komisarzy Ludowych ZSRR, powołującej specjalne komisje do poprawy stanu i struktury handlu spółdzielczego i państwowego²⁹.

Z handlem prywatnym na wsi nie można było postępować bezceremonialnie, bo — pomijając konieczność zaopatrywania chłopów — wiązał się on bezpośrednio z kwestią rynku i w pewnym stopniu istnieć musiał dopóty, dopóki egzystował układ drobnotowarowy w gospodarce. Jedynym lekarstwem na to mógł być rozwój spółdzielczej sieci handlowej. I na to rzeczywiście położono nacisk. Sieć owa wzrosła wydatnie do końca lat dwudziestych i choć jeszcze nie mogła zaspokoić w całości potrzeb wsi, niemniej przystąpiono do likwidowania handlu prywatnego (domiary, odmowa zaopatrywania sklepów prywatnych w towar), którego udział w obrocie towarowym w ZSRR spadł z 40% w 1926 r. do 22,5% w 1928 r., 13,5% w 1929 r. i 5,6% w 1930 r.³⁰.

W końcu lat dwudziestych raz jeszcze więc odwołano się do pociągnięć administracyjnych i podatków. Burżuazja miejska w zasadzie już się wówczas nie liczyła, choć istniały jeszcze jej niedobitki (handel, przedsiębiorstwa przemysłowe, rzemieślnicy z dużymi warsztatami). Obciążenia finansowe dawały jednak gwarancję, iż moc jej już się nie odrodzi. Pozostała natomiast burżuazja wiejska — kułacy. W dziele rozprawy z nią usługi oddać miały właśnie działania administracyjne i finansowe.

W całym okresie Nepu chłopci płacili podatek rolny, w założeniu podobny do dochodowego: wysokość jego określał stan gospodarstwa — im zamożniejsze, tym podatek był wyższy³¹. Ale i przeciwnie, władze lokalne często całkowicie zwalniały zagrody niezamożne z obowiązku płacenia podatku, jak na przykład w latach 1926-1927 w guberni nowogrodzkiej³². W latach 1928-1929, czyli w przededniu masowej kolektywizacji, władze radzieckie stosowały na wsi politykę ściśle klasową: zagrodom bez-, mało- i średniorolnym udzielano kredytów państwowych na szczególnie dogodnych warunkach, stymulujących gospodarkę kolektywną, ułatwiano zakup narzędzi i maszyn rolniczych, organizowano bezpłatne lub bardzo tanie wypożyczanie maszyn, natomiast odmówiono kredytów kułakom. W 1928 r. zaprzestano całkowicie sprzedaży maszyn chłopom zamożnym, w latach 1928-1929 zaś skonfiskowano im albo wykupiono z gospodarstw zamożnych wszystkie traktory³³.

Walka z kułakami zyskała dodatkowy aspekt prawny wraz z odebraniem im prawa wyborczego (czerwiec 1929 r.), pozbawieniem nadwyżek ziemi lub przydzieleniem, w czasie przymusowej komasacji gruntów, działek najgorszych i najbardziej oddalonych od wsi, obciążano też zagrody zamożne podatkami nadzwyczajnymi.

²⁸ W. P. Dmitrienko, *Torgowaja politika Sowietskogo gosudarstwa posle pieriechoda k nepu 1921-1924 gg.* Moskwa 1971, s. 85.

²⁹ M. J. Łukaszew, *Wopłoszczenije w żyźn lenińskich ukazanij o razwitii torgowli potrebitielskoj koopieracyi w pierwyje gody nepa* [w:] *Niekotoryje woprosy socyjalistycznej riewolucyi i socyjalistycznego stroitielstwa w SSSR (Uczonyje zapiski kafiedr obszczestwiennych nauk wuzow Leningrada, Istorija KPSS, wyp. XI)*. Leningrad 1971, s. 99-101.

³⁰ Trifonow, *Likwidacyja ekspluatatorskich klassow w SSSR*, s. 228-230.

³¹ W. M. Rodionowa, *Nałogowaja politika Sowietskogo gosudarstwa w ustowijach nepa* [w:] *Lenińskoje uczenije o nepie i jego mieżdunarodnoje znaczenije*, s. 187.

³² J. P. Iwanow, *Nep i problema agrarnogo pierienasieienija. (Po matieriałam Siewiero-Zapada RSFSR)* [w:] *Nowaja ekonomičeskaja politika. Woprosy teorij i istorij*, s. 143.

³³ N. A. Iwnicki, *Klassowaja bor'ba w dieriewnie i likwidacyja kułaczestwa kak klassa (1929-1932 gg.)*. Moskwa 1972, s. 42-45.

czajnymi, odbierano nadwyżki zboża, opornych zaś stawiano przed sądem³⁴. W istocie — jak słusznie zauważa historyk radziecki — w latach 1928-1929 dokonano częściowej ekspropriacji warstwy chłopów zamożnych³⁵.

Po tym przygotowaniu nastąpiła likwidacja kułaków jako klasy w trakcie masowej kolektywizacji wsi. Wraz z tymi wydarzeniami dopełnia się też los Nepu, jego rola zaczyna się kończyć, ustępując miejsca innemu okresowi rozwoju społeczeństwa radzieckiego.

Ważnym, aczkolwiek ciągle jeszcze zbyt mało opracowanym zagadnieniem jest problem Nepu w republikach związkowych i autonomicznych. Dzieje ich bada się najczęściej pod innym kątem. Stosunkowo najlepiej wygląda stan badań nad Azją Środkową i Kazachstanem. Pomijając pozycje wcześniej wydane oraz monografie — często fundamentalne — poświęcone poszczególnym aspektom dziejów tego regionu, wymienić można jedno opracowanie syntetyczne i kilka rozpraw drobniejszych o dość szerokim zakresie tematycznym³⁶.

Naturalnie nie sposób tu wymienić wszystkich wątków podejmowanych w rozprawach poświęconych — w całości lub części — Nepowi na obszarach narodowościowych ZSRR. Skromne ramy niniejszego przeglądu zaledwie wystarczą, by wymienić najważniejsze pozycje, z tego bowiem trudno zrezygnować. Na koniec uwaga ogólna: przy wszystkich osobliwościach rozwojowych narodów ZSRR ich droga ku jednolitemu, rozwiniętemu ustrojowi radzieckiemu musiała być zróżnicowana, ale była też zarazem podporządkowana prawidłowościom ogólnym, wspólnym dla wszystkich owych narodów. Co prawda u niektórych ludów — zwłaszcza na północy europejskiej i syberyjskiej — takie prawidłowości działały słabo, dlatego też analogiczny proces dziejowy przebiegał tam stosunkowo powoli i w formach rzeczywiście odmiennych od form stosowanych w całym prawie ZSRR³⁷. Nie zabrakło więc prac poświęconych różnym ludom syberyjskim, jak Czukczom, Jakuci, Buriaci, Tuwińcy; nie zabrakło też ujętych w aspekcie całej Syberii³⁸. Spory wkład w rozeznanie interesujących nas problemów włożyli badacze dziejów Moldawii, rozpatrując zarówno kwestie przemysłu, rolnictwa, jak i osobliwości

³⁴ Ibidem, s. 50; I. J. Trifonow, *Likwidacyja ekspluatatorskich klassow w SSSR*, s. 254-257.

³⁵ Ibidem, s. 257.

³⁶ *K socyjalizmu, minuja kapitalizm. Istoriceskij opyt KPSS po socyjalistycznej komu stroitelstwu w Sriedniej Azii i Kazachstanie w 1917-1937 gg.* Moskwa 1974; Ch. R. Sabirow, *Osobiennosti osuszczestwlenija nepa w sowietskich riespublikach Sriedniej Azii* [w:] *Leninskoje uczenieje o nepie i jego miezdunarodnoje znaczenieje*, s. 228-232; M. J. Pierpier, *Znaczenieje nepa dla pieriechoda k socyjalizmu ranieje otstatych nacyj i narodnostiej w SSSR*. Ibidem, s. 210-215; W. P. Szerstobitow, *Osobiennosti osuszczestwlenija nepa w processie pieriechoda otstatych narodow k socyjalizmu, minuja kapitalisticeskiju stadiju razwitiija* [w:] *Nawaja ekonomiceszkaja politika. Woprosy teoriji i istorii*, s. 158-170; G. F. Dachszlejgier, *Ob osobiennostiach nowoj ekonomiceszkaj politiki w Kazachstanie i Sriedniej Azii*. Ibidem, s. 171-176.

³⁷ Por. R. Wojna, *Reforma rolna na narodowościowych obszarach ZSRR*. „Z Pola Walki” 1974 nr 1, s. 89-91 (tam literatura).

³⁸ *Raboczij klass i kriestjanstwo nacyonalnych rajonow Sibiri*. Nowosibirsk 1974 (zbiór artykułów); N. J. Guszczin, *Sibirskaja dieriewnia na puti k socyjalizmu* (Socjalno-ekonomiceskije razwitiije sibirskoj dieriewni w gody socyjalisticeszkaj riekonstrukcyi narodnego choziajstwa. 1926-1937 gg.) Nowosibirsk 1973; *Obszczestwienno-politiceszkaja zyzn sowietskaj sibirskoj dieriewni. Matieriały II simpoziuma po istorii raboczego klassa, kriestjanstwa i intielligenciyi Sibiri*. Nowosibirsk 1974.

³⁹ K. W. Stratijewski, *Socyjalisticeszkaja riekonstrukcyja i razwitiije promyszlenności i sielskogo choziajstwa MASSR (1926-1937 gg.)*. Kiszyniew 1974; A. W. Riepida, *Nowaja ekonomiceszkaja politika w Moldawii* [w:] *Nowaja ekonomiceszkaja politika. Woprosy teoriji i istorii*, s. 180-183; W. I. Caranow, *O niekotorych woprosach ekonomiceszkaj politiki w pieriechodnyj ot kapitalizma k socyjalizmu pieriod w prawobierieżnych rajonach Moldawskoj SSR*. Ibidem, s. 215-219.

rozwojowych Nepu w tej republice³⁹. Stosunkowo mało natomiast publikowano na temat takich republik, jak Białoruś, Ukraina, Litwa⁴⁰.

Na zakończenie wspomnieć wypada o trzech pracach, w których problemy Nepu uwzględniono w szerokim zakresie: o Karelii, Azerbejdżanie i Dagestanie. Dwie pierwsze⁴¹ są prawdziwym ewenementem, gdyż po raz pierwszy rozpatrują gruntownie dotąd pomijane aspekty dziejów obu narodów, natomiast monografia o Dagestanie⁴² jest kolejną — i znów udaną — książką w bogatym już dorobku historyków dagestańskich.

Naturalnie, w niniejszym przeglądzie nie wymieniono ani wszystkich prac wydanych w ZSRR w latach siedemdziesiątych a poświęconych Nepowi, ani nawet większości problemów tego okresu. Starano się jedynie zasygnalizować pojawienie się pozycji — z różnych względów — najbardziej wartościowych, ukazać w skrócie problematykę najistotniejszą i w ten sposób umożliwić zarazem spojrzenie ogólne na aktualny dorobek historiografii radzieckiej w zakresie Nepu.

⁴⁰ *Razwitiije ekonomiki Bielorusssii w 1921-1927 gg.* Minsk 1973; M. G. Matuśiewicz, *Osobiennosti wosstanowlenija narodnogo choziajstwa BSSR w pierwyje gody nepa* [w:] *Leninskoje uczenie o nepie i jego mieždunarodnoje znaczenije*, s. 225-227; E. M. Golin, A. J. Sliwak, *Wosstanowlenije promyszlennosti Ukrainy w pierwyje gody nepa*. Ibidem, s. 220-224; G. Szadzius, *Nep i niekotoryje woprosy stroitelstwa socyjalizma w Litwie* [w:] *Nowaja ekonomiczeskaja politika. Woprosy teorii i istorii*, s. 209-215.

⁴¹ *Oczerki po istorii Karielskoj organizacii KPSS*. Pietrozawodsk 1974; *Oczerki istorii raboczego klasa Azierbajdzanskoj SSR*, t. I (1917-1940 gg.). Baku 1974.

⁴² I. K. Kierimow, *Razwitiije sojuza raboczego klasa i kriestjanstwa Dagiestana (1920-1937 gg.)*. Moskwa 1973.